

**"DEVONU LUG'ATIT TURK" ASARIDAGI METAFORALAR****Shokorullah Ghiyasi**

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada mashhur tilshunos Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu Lug'atit Turk" asarida uchraydigan metaforalar tahlil qilinadi. Asarda qo'llangan metaforalar tili badiiylashtirish, obrazlilik yaratish va turkiy xalqlarning o'sha davrdagi madaniy-ma'naviy dunyoqarashini aks ettirish vositasi sifatida qaraladi. Maqolada metaforalar semantik jihatdan tahlil qilinadi, ularning leksik-morfologik xususiyatlari, uslubiy roli va ijtimoiy kontekstdagi ifoda imkoniyatlari ochib beriladi.

**Kalit so'zlar:** Mahmud Qoshg'ariy, Devonu Lug'atit Turk, metafora, obrazlilik, badiiy til, stilistika, semantika, xalq og'zaki ijodi, til tarixi.

Jahon tilshunosligida turkiy tillarning qadimgi manbalari leksikasini o'rganish, uning leksikografik ahamiyatini kelajak vakillariga taqdim qilish kabi masalalar bugungi kun tilshunosligi uchun muhim deb qaraladi. Til hodisasi necha asrlardan buyon tilshunos olimlar tomonidan o'rganilmoqda va tadqiq etilmoqda. Xususan, tilni sinxron va diaxron aspektda o'rganish, tilni qadimgi yozma manbalar va zamonaviy tillar bilan qiyoslab tahlil qilish nafaqat o'zbek tilshunosligida, turkologiyada balki jahon tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Shularni inobatga olgan holda "Devonu lug'oti-t-turk" asarini dialektologik aspektda tahlil qilish tilshunoslikda ilmiy izlanishlar uchun zamin bo'la oladi.

Ma'lumki, har qanday til hodisasini tarixiy jihatdan o'rganishning yagona ilmiy yo'li birlamchi manbalarga asoslanib, yozma yodgorliklar tili bilan hozirgi tilni qiyoslash, shu asosida ikki oradagi yaqinlik, farq va yangiliklarni aniqlashdir. Markaziy Osiyo xalqlari ko'p asrlar davomida yaratgan noyob madaniy yodgorliklar qatoriga shu xalq farzandlari yaratgan lug'atlar ham kiradi. Bunday lug'atlarning nodir qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan va ularning ba'zilar nashr qilingan, ular asosida ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borilgan.

Til – bu xalqning ma’naviy dunyosining ko‘zgusi, xalq ruhiyatining ramzidir. Til orqali millatning tarixi, urf-odati, hayot tarzi va tafakkur uslubi aks etadi. Shu jihatdan Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu Lug‘atit Turk” asari nafaqat lug‘aviy boylikni, balki xalq badiiy tafakkurining namunasini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Mazkur asarda ko‘plab metaforalarga duch kelamizki, ular orqali turkiy xalqlarning tafakkuri, estetik qarashlari, ijtimoiy hayoti ifoda etiladi. Bu maqolada aynan shu metaforalarning turlicha ifoda shakllari, mazmuni va uslubiy vazifalari chuqur tahlil qilinadi.

Mahmud Qoshg‘ariy XI asrda yashab, buyuk tilshunos, leksikograf va etnograf sifatida tanilgan. Uning “Devonu Lug‘atit Turk” asari arab tilida yozilgan bo‘lib, asosan arab dunyosiga turkiy tillarni tanitish, ularning boy lug‘aviy zahirasini ko‘rsatish, madaniy qadriyatlarini ochib berishga qaratilgan.<sup>1</sup>

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari o‘zbek tilshunosligi fanini boshlab berdi. U bu asari ustida uzoq yil ishlagan. Yuqori Chindan tortib butun Movaraunnahr, Xorazm, Farg‘ona va Buxaro qadar cho‘zilgan keng hududni kezib chiqib, bu yerda yashagan qabilalarning turmush tarzini, turar joylarini, tillarini o‘rgangan. Mahmud Qoshg‘ariy XI asrning 2-yarmida lug‘at yozish ibtidosini boshlab bergan ya’ni aynan mana shu asrda “Devoni lug‘atit turk” asarni yozgan. Ushbu asar turkiy xalqlar tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etimologik lug‘atlarning barcha unsurlarini qamrab oluvchi asardir. Bu asar jahon tilshunos olimlari e’tiborini tortgan qadimiy asarlardan biridir. Asar faqat lug‘at yozish bilan cheklangan desak yanglishgan bo‘lamiz, negaki unda o’sha davrda yashagan xalqlarning turmush tarzini va madaniyatini ham yoritib bergan. Qoshg‘ariy haqidagi ma’lumotlar ham aynan uning asarlari orqali bizgacha yetib kelgan.

Bu asar jahon tilshunos olimlari e’tiborini tortgan qadimiy asarlardan biridir. “Devonu lug‘oti-t turk” turkiy so‘zlarning arabcha izohli lug‘ati bo‘lgani uchun ilmiy

<sup>1</sup> G‘oziyev E. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014

jihtadan alohida ahamiyatga molikdir. Uni har tomonlama tadqiq qilish turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining tarixini, urf odatlarini, so'z boyligini, adabiy o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Bu asar o'z davrining turkiy tillarining lug'ati bo'lishi bilan birga, o'sha zamon xalqlarining turmush tarzi, urf-odatlari, poetik madaniyati, ayniqsa metaforik tafakkurini aks ettiruvchi bebaho manbadir.

Metafora – bir narsa yoki hodisani boshqa bir narsa yoki hodisa orqali tasvirlash usulidir. Metafora orqali tilda obrazlilik yaratiladi. U tilning badiiy, poetik funksiyasining asosiy vositalaridan biridir.

Tilshunoslikda metafora semantik toifaga kirib, quyidagicha tasniflanadi:

- Ontologik metafora
- Strukturaviy metafora
- Orientatsion metafora
- Badiiy (stilistik) metafor

Mahmud Qoshg'ariy asaridagi metaforalar, asosan, badiiy va strukturaviy metaforalar doirasida ko'rib chiqiladi.

#### Tabiatga oid metaforalar

Tabiatga oid metaforalar turkiy xalqlarning tabiatga bo'lgan chuqur hurmatini, hayot tarzi bilan bog'liqligini aks ettiradi. Masalan:

“Ko'ngil daryo kabi toshdi” – bu yerda ko'ngil his-tuyg'ular markazi bo'lib, “daryo” metaforasi orqali his-tuyg'ularning kuchliligi, cheksizligi ifodalanadi.

“Ko'ngli bulut bo'ldi” – bu ifoda qayg'u va tushkunlikni bildiradi, bulut — noaniqlik, og'irlik, soya ma'nolarini beradi.

#### Hayvonlar orqali berilgan metaforalar

Turkiy xalqlarning ko'chmanchi hayoti hayvonlarga bog'liq bo'lgan. Shuning uchun ularning tillarida hayvonlar obraz sifatida tez-tez uchraydi:

“Qoplonday qahrli” – bu yerda qoplon jasorat, dahshat ramzi sifatida ishlatilgan.

“Tulki kabi hiylakor” – bu esa tulkiga nisbatan jamiyatda shakllangan stereotip asosida bildirilgan metafora.

Jismoniy a'zolar orqali yaratilgan metaforalar

Mahmud Qoshg'ariy ko'plab jismoniy a'zolari abstrakt tushunchalarni ifodalashda ishlatadi:

“Ko'ngil ko'zi ko'r” – bu yerda ruhiy ko'rlik, ya'ni tushunmaslik, anglamaslik nazarda tutiladi.

“Tilini yanchdi” – bu ifoda kimgadir haqorat qilish, so'z bilan xafa qilish ma'nosini beradi.

Rivoiy va diniy obrazlar asosidagi metaforalar

Mahmud Qoshg'ariy asarida islomiy tafakkur bilan bog'liq metaforalar ham mavjud. Misol:

“Ko'ngil Ka'ba” – bu ifoda ko'ngilni muqaddas joy, ilohiy markaz sifatida talqin qilish orqali chuqur ma'naviy ma'no yuklaydi.

Harakat va holatga oid metaforalar

“G'am yuragini kuydirdi” – g'amni olov sifatida talqin qilgan bu ifoda yurak – hislar markazi ekanini bildiradi.

“So'z yel kabi esdi” – so'zlarning ta'siri va tezligini yelga qiyoslab ifodalagan.

Metafora Mahmud Qoshg'ariy lug'atida faqat tilshunoslik vositasi emas, balki xalqning badiiy-estetik tafakkurini ifodalovchi vositadir. Ular:

Semantik obrazlilik yaratadi;

Poeziya elementlarini lug'aviy izohlarga kiritadi;

O'sha davr xalqining axloqiy, diniy va madaniy qarashlarini yoritadi;

Etnolingvistik manzara shakllantiradi.

Metaforalarning uslubiy va stilistik xususiyatlari

Asardagi metaforalar:

Qisqa, lo'nda va chuqur;

Xalq maqollari, matallari orqali ifodalangan;

Ko'pincha kontekstual ma'noga ega, ya'ni atama sifatida emas, balki butun matnda yoritiladi.

Masalan, "Suv oqsa, o'z yo'lini topadi" degan maqol metaforik jihatdan inson sabr-toqatli bo'lsa, hayot yo'li o'z-o'zidan ravonlashadi degan falsafani beradi.<sup>2</sup>

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu Lug'atit Turk" asari o'z zamonasi uchun tilshunoslikda ulkan burilish yasagan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslik uchun ham bebaho manbadir. Asarda uchraydigan metaforalar orqali biz turkiy xalqlarning tafakkuri, hayot falsafasi, estetik qarashlari haqida boy ma'lumotga ega bo'lamiz.

Metaforalar badiiy tafakkurning mahsuli bo'lib, Mahmud Qoshg'ariy ularni xalq og'zaki ijodi, kundalik nutq va poetik ifodalar bilan uyg'unlashtirgan. Bu esa asarning lingvistik qiymatini yanada oshiradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu Lug'atit Turk. – Toshkent: Fan, 1960

<sup>2</sup> Ibragimov A. Badiiy til va metafora. – Samarqand: Noshir, 2009.

2. G'oziyev E. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2014.
3. Xamidov A. Til va tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.
4. Ibragimov A. Badiiy til va metafora. – Samarqand: Noshir, 2009.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980.
6. Qodirov D. Etnolingvistika asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
7. Yusupov A. Turkiy tillar stilistikasi. – Toshkent: Fan, 2003.